

OVER DE MARGINALE MACHT VAN DE GEVANGENISSTRAF

Rieckent W. Jongman en Harrie Timmerman

Inleiding

Zoals bekend zijn de ontwikkelingen in de zeventiende en achttiende eeuw, uitmondend in de Verlichting, van beslissende invloed geweest op vorm, inhoud en uitvoering van ons Strafrecht. Dat werd daardoor sterk individuericht. Op grond van de almacht die werd toegekend aan de Rede werd het individu tot vrij verklaard -tot wikkend en wegend op rationele gronden- en daarmee tot verantwoordelijk voor het eigen gedrag. De Duivel, die van het min of meer toevallige individu bezit had genomen, behoefde niet meer uitgebannen, influisteringen van Boze Geesten niet meer weggemarteld te worden. Het misdrijf werd het resultaat van een vrije keuze van het individu zelve. Die erkenning of, beter gezegd, die postulering van de menselijke vrijheid leverde, op grond van de daaraan gekoppelde eigen verantwoordelijkheid, tegelijk de beslissende legitimeringsgrond voor de justitiële straf. Die straf moest dan trouwens geheel en al op het delict als zodanig gebaseerd zijn. Het verleden van de persoon, noch zijn of haar huidige omstandigheden, behoeften in de beoordeling van het feit een rol te spelen. Het individu was immers begiftigd met het instincten-overheersende instrument van de Rede. En zo kon het gebeuren dat in het begin van de vorige eeuw in ons land een 10-jarig meisje, dat een rijksdaalder en een halve cent had gestolen van haar bazin, nog tot 2 jaar gevangenisstraf werd veroordeeld.

Die louter rationele kijk op criminaliteit was niet een erg lang leven beschoren. De sterk opkomende, door de wetenschap geleide, deterministische stromingen van de negentiende eeuw raakten in het bezit van de bal en voorzagen het delinquente individu alras van omstandigheden en persoonlijk verleden. De één liet zien dat omvang en aard van de criminaliteit cultuur-gebonden en land-, stad-, en wijkgebonden was, zodat zelfs voorspellingen mogelijk waren.¹ Anderen constateerden verbanden tussen de hoogte van de prijs van de rogge en de omvang van de vermogenscriminaliteit.² Weer anderen wezen op delinquente families, die generaties lang in de criminaliteit standhielden.³ Er zou dus wel eens sprake kunnen zijn van boven-individuele wetmatigheden die een rol spelen bij het ontstaan van -weliswaar door het

1 De sociograaf L.A.J. Quetelet rapporteerde dergelijke verschijnselen reeds in 1831 aan de Koninklijke Academie voor Wetenschappen in België (zie: L. Radzinowicz, *Ideology and crime*; Heinemann Educational Books, London, 1966).

2 G. von Mayr; geciteerd in: W. Buikhuisen; *Conjunctuur, werkloosheid en criminaliteit*, *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie*, 9 (1967) 173-187.

3 Henry H. Goddard, *The Kallikak family*, New York, 1912.

individue bedreven- criminaliteit. Schuld, mate van schuld, het werden discussiepunten op zich.

Die meer deterministische visies vonden hun neerslag in het Strafrecht. Momenteel kennen we bijvoorbeeld de strafrechtelijke minderjarigheid, de geheel of gedeeltelijke ontoerekenbaarheid en, meer in het algemeen, de aan de Rechter opgelegde plicht om rekening te houden met de persoon en zijn omstandigheden.

Niettemin is de klassiek-liberale positie binnen ons Strafrecht in de kern onaangetast gebleven. Uitzonderingen daargelaten, wordt in de praktijk het individu volledig verantwoordelijk voor de eigen daad gesteld; hij heeft het dan toch maar zelf gedaan en 'mag' dus, naar rato van de ernst van het feit, gestraft worden. Dat zou trouwens in de praktijk ook moeilijk anders kunnen, zelfs al zouden we bereid zijn de schuldvraag weer ten principale ter discussie te stellen. Het is immers verre van eenvoudig om criminele subculturen, gebroken gezinnen of economische ontwikkelingen voor de rechter te slepen. Maar stel nu even dat dergelijke, buiten- of bovenindividuele factoren wel degelijk een rol spelen, zouden die dan niet de potentiële effectiviteit van de nog steeds vrijwel geheel op het individu gerichte justitiële straf aantasten? Over die vraag gaat dit stuk.

Beperkingen in de vraagstelling

Wie over de *zin* van de *straf* voor *crimineel gedrag* wil gaan schrijven, grijpt al gauw naar zijn hoofd. De drie cursief gedrukte begrippen zijn stuk voor stuk veelomvattend. Gedragingen die door de wet als misdrijven worden omschreven kunnen uiteenlopen van winkeldiefstal tot aan grote fraudes, rijden onder invloed en moord en doodslag toe. Ook de straffen zijn nogal gevarieerd en lopen uiteen van transacties, via boetes, voorwaardelijke gevangenisstraf en dienstverlening tot vele jaren onvoorwaardelijke gevangenisstraf. Bovendien kunnen die hoofdstraffen in allerlei combinaties voorkomen en nog eens aangevuld worden met bijkomende maatregelen en het opleggen van voorwaarden (onttrekking van het rijbewijs bijvoorbeeld of het opleggen van de plicht tot schadevergoeding). En met dit scala van gedragingen en straffen zal uiteraard ook 'de' zin variëren. Wat zinvol kan zijn bij het ene type delict (boete voor een diefstal) zal volslagen onzinnig zijn bij het andere (een ernstig geweldsdelict bijvoorbeeld). Maar daarmee zijn we er nog niet, want het begrip 'zin' is op zich al voor verschillende uitleg vatbaar. Heeft de straf zin als de gestrafte wetsovertreder daardoor van verdere criminaliteit wordt weerhouden (speciale preventie)? Of laat dat aspect je koud en gaat het erom aan anderen duidelijk te maken dat ze zoiets maar beter kunnen nalaten (generale preventie). Of wil je vooral tegemoet komen aan de vergeldingsbehoefte van het slachtoffer?

We zullen ons nogal wat beperkingen in de vraagstelling moeten opleggen, willen we niet verdwalen in het moeras van de abstracties. Wat de straf betreft, zullen we ons richten op de gevangenisstraf. Die is het meest ingrijpend in het leven van het individu en daardoor wellicht het meest illustratief voor een beschouwing over de zin van de justitiële straf. Onder 'criminaliteit' zullen we in dit stuk verstaan: de vormen van criminaliteit die

door de burger als het meest hinderlijk worden ervaren, dus diefstal, inbraak, geweld en dergelijke. Tegenwoordig heet dat wel de 'veel voorkomende criminaliteit'. Het begrip 'zin' tenslotte, zullen we vertalen met 'effectiviteit'. Helpen straf en strafdreiging criminaliteit voorkomen?

Samengevat ziet de vraagstelling er dus als volgt uit: welke effecten op omvang en ontwikkelingen van de veelvoorkomende criminaliteit mogen we verwachten van de gevangenisstraf?⁴ Maar voordat we daarop verder ingaan, willen we eerst enig idee geven van de omvang en ontwikkelingen van die criminaliteit op zich. Dit biedt tevens de gelegenheid om na te gaan of er inderdaad aanleiding is om zoiets als 'boven-individuele wetmatigheden' te veronderstellen.

Enkele recente ontwikkelingen

Vanwege de plaatsruimte geven we slechts de meest opvallende ontwikkelingen sinds 1955, bovendien in beknopte vorm⁵, weer. De periode van ruim 35 jaar die sindsdien verstreken is, valt in twee delen uiteen; de jaren tot aan '80 en de periode daarna.

- Allereerst iets over de aard van de veelvoorkomende criminaliteit. Van de ter kennis gekomen misdrijven bestaat momenteel zo'n 85% uit vermogenscriminaliteit; uit diefstal en inbraak dus. Daarnaast neemt vernieling 10 à 11% voor z'n rekening en voor zedenmisdrijven en geweld blijft er dus nog 4 à 5% over. Criminaliteit in Nederland heeft vooral te maken met geld en goederen.
- In 1960 kwamen er zo'n 100.000 misdrijven ter kennis van de politie.⁶ In 1984 waren dat er een miljoen. Daarbij was sprake van een versnelde toename. De stijging verliep aanvankelijk langzaam; in de jaren '60 nam ze met zo'n 10.000 per jaar toe; in de zeventiger jaren steeg ze wat harder, maar de grote klap viel pas tijdens de echte recessie, tussen '80 en '84 (een stijging van gemiddeld 100.000 per jaar). Daarna trad een afvlakking in, met pas de laatste jaren weer een lichte tendens tot stijgen.
- Tussen 1955 en 1980 werd het begrip criminaliteit vrijwel synoniem met jeugdcriminaliteit. Gedurende die periode daalden jaarlijks de veroordelingscijfers onder volwassenen (21 jaar en ouder) en stegen ze onder jeugdigen; het sterkst onder de 18-21-jarigen.
- In 1980 vond in dat opzicht de omslag plaats. Weliswaar bleven de veroordelingscijfers onder de 18-21-jarigen stijgen (onder nóg jongeren lijken ze af te vlakken), maar uiterst opmerkelijk was de ontwikkeling onder volwassenen. In zo'n vijf jaar tijds werd de gehele, een kwart eeuw durende, daling onder hen teniet gedaan. In een pas afgesloten onderzoek

4 D.H. de Jong, J.L. van der Neut en J.J.J. Tulkens (red.), *De Vrijheidsstraf*, Gouda Quint b.v., Arnhem, 1986.

5 Riekent W. Jongman; Over macht en onmacht van de sociale controle; *Tijdschrift voor Criminologie*, 30 (1988) 4-31.

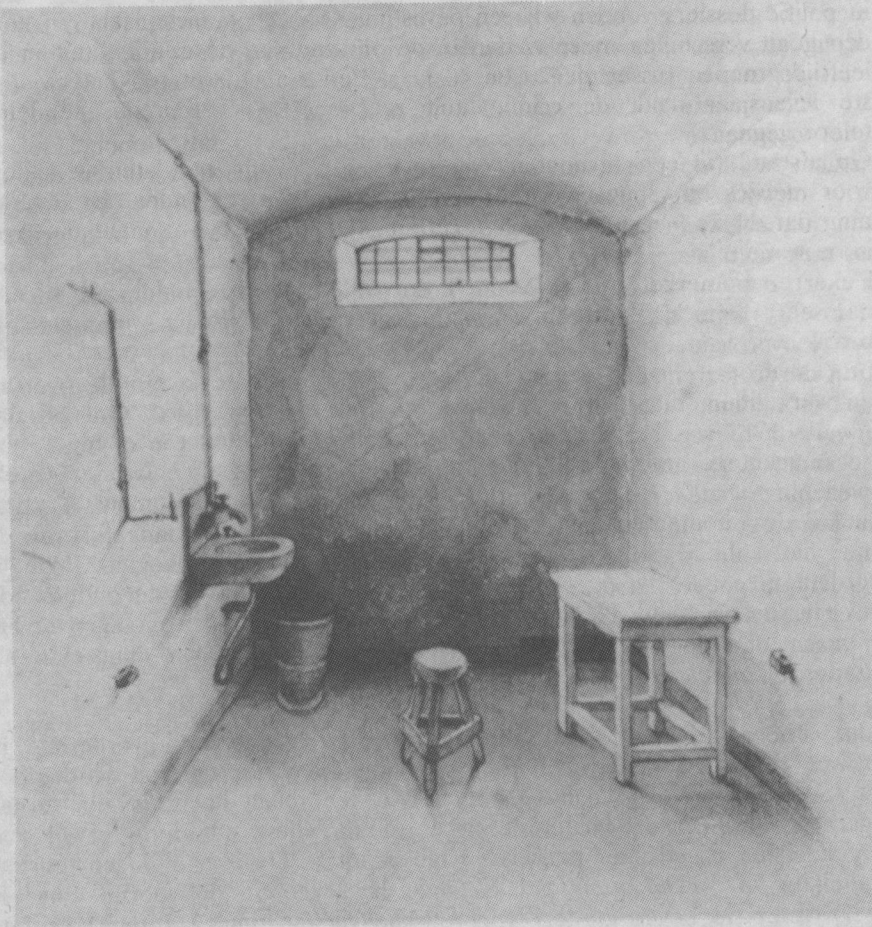
6 Op de problemen die zich voordoen bij het interpreteren van officieel geregistreerde cijfers kunnen we hier niet ingaan.

in politie-dossiers vonden wij een bevestiging van dit verschijnsel. Wij konden geen verschillen meer vinden in de omvang van de criminaliteit in de leeftijdsgroepen tussen de 20 en 40 jaar. Een aloude wet (na het twintigste levensjaar daalt de criminaliteit zeer snel) is recentelijk kennelijk teloor gegaan.

- Op afstand (in een verhouding van ruwweg één op tien) laten de cijfers voor meisjes en vrouwen dezelfde ontwikkelingen zien; onder de aantekening dat dit zo wetsgetrouwe geslacht sinds 1980 aan een inhaalmanoeuvre is begonnen.
- Zeker zo opmerkelijk is de invloed van de arbeidspositie. In 1960 was er nauwelijks verschil in de omvang van de criminaliteit onder werkenden en baanlozen. Van beide bevolkingsgroepen kreeg jaarlijks ongeveer 1% een proces-verbaal wegens een misdrijf. In 1978 was dat nog steeds zo voor de werkenden, maar voor de baanlozen was het percentage gestegen tot 7%. In 1988 was het verschil nog groter geworden. Onder werkenden was het percentage gedaald tot beneden een half procent en onder baanlozen gestegen tot 10%. In verhouding tot de omvang van beide bevolkingsgroepen is dus momenteel onder baanlozen het type criminaliteit waarover we het hier hebben meer dan twintig maal zo hoog als onder werkenden.⁷ Op andere wijze weergegeven: hoewel het absolute aantal baanlozen in ons land nog altijd kleiner is dan het absolute aantal werkenden, zijn momenteel toch vijf van de zes mensen die met de politie in aanraking komen baanloos.

Het lijkt er op dat er in de criminaliteit boven-individuele wetmatigheden te ontdekken zijn. De stijging sinds 1955 en met name de zeer snelle toename tussen '80 en '84 illustreren dat. Daarnaast blijken verschillende sociografische kenmerken, zoals sexe, leeftijd en arbeidspositie -kenmerken die verwijzen naar posities in de samenleving- van grote invloed te zijn op de criminaliteit. Zou de 'zin' of, liever, de effectiviteit van de straf dan niet ook afhankelijk zijn van dergelijke positiekenmerken? Tegen wie 'helpt' de justitiële straf wel en tegen wie niet of minder?

⁷ Rieckent W. Jongman, Frank Weerman en Lukas Kroes; Maatschappelijke tweedeling en criminaliteit, *Tijdschrift voor Criminologie* 33 (1991) 29-41.

De beperkte zin van de gevangenisstraf

In de discussies over de functies van de gevangenisstraf worden vele doeleinden omschreven. Laten we de meest genoemde daarvan langslopen en beginnen met de gemakkelijkste: de veronderstelde speciaal-preventieve werking (voorkomen dat iemand het weer doet). Wat mogen we in dat opzicht verwachten? Zal gevangenisstraf erg veel helpen? Die vraag is merkwaardigerwijs het best te beantwoorden door niet de wetsovertreder, maar de wetsgetrouwe burger te problematiseren. Waarom houden mensen zich in vredesnaam aan de wet? De recent binnen de Criminologie opgekomen *control-theories* (te vertalen als: bindingstheorieën) zoeken naar een antwoord op die vraag.

Die theorieën summier samenvattend kan men zeggen dat er drie belangrijke criminaliteitremmende domeinen zijn te onderscheiden. Twee daarvan worden door ons als basis-domeinen beschouwd, te weten het maatschappelijk en het relatie-domein. Op beide levensterreinen bouwen de meesten van ons een aantal potentiële verliesposten op die als evenzovele

remmen op crimineel gedrag kunnen functioneren. Een goede baan, status, opleiding, etcetera, zijn voorbeelden van verliesposten in het maatschappelijk domein. Je zet nogal wat op het spel, als je het risico neemt voor een misdrijf met justitie in aanraking te komen. De affectieve banden in het gezin, met vrienden etcetera, bepalen de kwaliteit van het relatiedomein. Ook in dit opzicht heeft de één meer, en soms aanzienlijk meer, te verliezen dan de ander. Ook vele baanlozen en anderen in zwakke maatschappelijke posities kennen natuurlijk, in variërende mate, dergelijke bindingen; de belangrijkste reden, mag men aannemen, waardoor ook verreweg de meesten van hen zich (toch nog) aan de wet houden. Maar, hoe minder van deze bindingen en met name hoe geringer de kwaliteit ervan, hoe groter de psychische 'vrijheid' om de wet te overtreden.

Een derde terrein dat te onderscheiden valt is dat van de morele overtuigingen. Hoe denkt men over morele en sociale onderwerpen? Om bij ons onderwerp te blijven, staan je opvattingen jezelf criminaliteit toe of niet? Wat doe je anderen daarmee aan? Dit domein van de overtuigingen is ongetwijfeld van wezenlijke betekenis als potentieel criminaliteitremmend domein. Toch is het in onze ogen van 'slechts' afgeleide betekenis, namelijk afhankelijk van de kwaliteit van de posities in de eerstgenoemde (basis-)domeinen. Wie is opgegroeid in goede maatschappelijke omstandigheden, terwijl de ouders ook nog weg waren van hem of haar, die zal wel met andere overtuigingen in het leven staan dan degene die in kommervolle omstandigheden opgroeide als niet gewenst kind.

Op deze theoretische gronden moet gevangenisstraf recidive-bevorderend in plaats van -remmend werken. Immers, elke potentiële rem op zich wordt door die straf eerder verzwakt dan versterkt. Wie veel pech heeft, is zijn vrouw kwijtgeraakt en mag de kinderen nog maar mondjesmaat zien, terwijl een baan geheel tot het rijk der illusies is gaan behoren. De overtuigingen tenslotte, zullen er in de *Subkultur des Gefängnisses* evenmin op vooruit zijn gaan. De empirie bevestigt deze theoretische verwachting. De recidivecijfers van ex-gevangenen liggen niet ver beneden de 100%. Kortom, speciaal-preventief gezien werkt gevangenisstraf eerder negatief dan positief. Dat gegeven stelt de huidige bouw van extra gevangenen in een wat tragisch perspectief. Er zullen steeds meer ex-gedetineerden komen; die hebben weinig of niets meer te verliezen en dat zal onder meer tot ernstiger vormen van criminaliteit leiden.

De gevangenispoorten dus maar dicht. Of is zo'n conclusie voorbarig? Er is ook nog zoiets als de generaal-preventieve werking van de straf. De dreiging ermee zal veel mensen, zo wordt verondersteld, überhaupt van het plegen van delicten weerhouden en dus heeft ze wel degelijk 'zin'. Weerlegging of bevestiging van die vooronderstelling is een aanzienlijk moeilijker zaak. Het zal wel niet lukken om alle gevangenen een tijdje te sluiten en te kijken wat er dan gebeurt. We kunnen hooguit zeggen dat de pogingen die er gedaan zijn om het generaal-preventieve effect vast te stellen, weinig reden tot optimisme geven. Zo bleek een zeer uiteenlopend strafbeleid ten aanzien van rijden onder invloed in verschillende arrondissementen in ons land (in het ene arrondissement vrijwel altijd boete, in het andere vrijwel altijd twee weken gevangenisstraf) van geen enkele invloed op de omvang van het verschijn-

sel in de betrokken regio's.⁸ In Zweden bleek de invoering van gevangenisstraf voor dit type delict niet van invloed op de trendmatige ontwikkeling ervan. In een literatuuroverzicht concluderen d'Anjou, de Jonge en van der Kaaden⁹ dan ook dat, in generaal-preventieve zin, gevangenisstraf niet effectiever lijkt dan bijvoorbeeld geldboete.

Toch blijven ons inziens de papieren in dit opzicht open. Alle onderzoeken kennen namelijk hetzelfde manco. Ze vonden plaats in gemeenschappen, waar de dreiging met gevangenisstraf op de achtergrond aanwezig bleef.¹⁰ Het is dus niet mogelijk na te gaan hoeveel mensen juist vanwege die dreiging van een misdrijf afzien. We zullen ons dus vooral op theoretische overwegingen moeten baseren. Onze stelling is dan dat de gevangenisstraf ook in generaal-preventief opzicht weinig extra's oplevert. De ernstiger vormen van criminaliteit waarvoor deze straf gereserveerd is, worden in doorsnee gepleegd door personen die weinig of niets te verliezen hebben in relationeel en maatschappelijk domein. Zij laten zich door de dreiging niet of nauwelijks weerhouden. En wie wel over belangrijke verliesposten beschikt, hoedt zich wel voor dergelijk risicovol gedrag, of heeft aan een kleine correctie al genoeg. Voor hen is de dreiging met een zo zware straf vrijwel overbodig.

Het lijkt er op dat we de rechtvaardigingen voor de gevangenisstraf in andere richtingen zullen moeten zoeken dan de genoemde. Eén daarvan ligt voor de hand. Uit het oogpunt van bescherming van de anderen is opsluiting van lijfsgevaarlijke mensen gerechtvaardigd. Maar dat zijn er niet zoveel in ons land. Wanneer dit het criterium zou worden, kunnen vele penitentiare inrichtingen gesloten worden. Misschien blijft er dus maar één rechtvaardiging over: de vergelding. Genoegdoening voor het slachtoffer, dat anders misschien overgaat tot eigenrichting. En met die conclusie zijn we weer terug bij af. Vergelding vooronderstelt schuld. Schuld vooronderstelt vrijheid van keuze. Maar wie kan de mate van schuld vaststellen, waar de empirie laat zien dat boven-individuele wetmatigheden een sterke rol spelen in aard en omvang van de criminaliteit. Het zijn vooral personen in zwakke maatschappelijke posities (zoals we zagen: momenteel met name baanlozen), die de vormen van criminaliteit plegen die gevangenisstraf opleveren.

Al met al lijken de nadelen van de gevangenisstraf groter dan de voordelen, zowel in praktische als in normatieve zin. Doelmatig lijkt ze in geen enkel opzicht, terwijl bij de rechtvaardigheid grote vraagtekens geplaatst kunnen worden. Als argument voor de toepassing houdt waarschijnlijk alleen het in moreel opzicht dubieuze aspect van de vergelding stand en het is maar zeer de vraag of die niet op heel andere manieren bereikt kan worden. Het blijft zaak met kracht te zoeken naar alternatieven.

8 D.W. Steenhuis; Een onderzoek naar het generaal-preventieve effect van de strafmaat bij rijden onder invloed, *Delikt en Delinkwent*, Gouda Quint b.v., Arnhem, 1975.

9 L.J.M. d'Anjou, G. de Jonge en J.J. van der Kaaden; Effectiviteit van Sankties; in: *Tegen de regels, een inleiding in de Criminologie*; Ars Aequi Libri, 1980.

10 Er zijn wel analogieën voorhanden. Invoering en afschaffing van de doodstraf voor bepaalde delikten veranderen de ontwikkelingen daarvan niet in het minst (G. Kaiser; *Kriminologie*, C.F. Muller Juristischer Verlag, Heidelberg, 1983).

Afb.1 Uit: C.Beccaria, *Over misdaden en straffen* (Antwerpen Zwolle,1971) 251.